

Γεωγραφίες

Αρ. 6 (2003)

Γεωγραφίες, Τεύχος 6, 2003

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

-

BIBΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

Παναγιώτης Κομίλης

Οικοτουρισμός: η εναλλακτική προοπτική αιφόρου τουριστικής ανάπτυξης

Εκδόσεις Προπομπός, Αθήνα
2000, σ. 171

Με το βιβλίο του αυτό ο Παναγιώτης Κομίλης υπεισέρχεται στην ανάλυση ενός θέματος που τα τελευταία χρόνια έχει αρκετά απασχολήσει όχι μόνο την επιστημονική κοινότητα, αλλά και όσους ασχολούνται με τη χάραξη της πολιτικής στον τουρισμό, σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο. Το γεγονός ότι το έτος 2002 είχε ανακηρυχθεί σε «Παγκόσμιο Έτος Οικοτουρισμού» φανερώνει τη σημασία της έννοιας αυτής για το παγκόσμιο τουριστικό στερέωμα, που αναζητά τρόπους για να ενσωματώσει τη δίψα των καταναλωτών-τουριστών για εμπειρίες, μέσα σε ένα περιβάλλον κύρια φυσικό αλλά και πολιτιστικό, ελάχιστα επηρεασμένο από τον σύγχρονο αστικό καταναλωτικό πολιτισμό, αλλά ταυτόχρονα και για να «διασκεδάσει» τις περιβαλλοντικές ανησυχίες πολιτών και επιστημόνων, που δεν παύουν να υπογραμμίζουν τις αρνητικές επιπτώσεις του συμβατικού τουρισμού. Μια έννοια που, πριν ξεκαθαριστεί το περιεχόμενό της, όπως φαίνεται από τους πάμπολλους και συχνά αντιφατικούς ορισμούς που έχουν δοθεί στη βιβλιογραφία τα τελευταία χρόνια, βρέθηκε να χρησιμοποιείται με διαφορετικό περιεχόμενο από ειδικούς και μη. Ιδιαίτερα οι τουριστικοί επιχειρηματίες θέλησαν να επωφεληθούν από τους «φιλοπεριβαλλοντικούς» συνειρμούς στους οποίους οδηγεί η ε-

πίκλωση και μόνο του όρου, δημιουργώντας προϊόντα που με μεγάλη ευκολία ονόμασαν «οικοτουριστικά».

Δεν είναι λοιπόν τυχαίο που ο συγγραφέας αφιερώνει το ένα από τα τρία μέρη του βιβλίου στην προσπάθεια για διευκρίνιση της έννοιας του οικοτουρισμού. Η πρώτη ερώτηση που τίθεται είναι εάν ο οικοτουρισμός αποτελεί μορφή τουρισμού (ειδική ή εναλλακτική), με βάση δραστηριότητες στη φύση, όπως ο τουρισμός φύσης ή ο αγροτουρισμός ή ο τουρισμός υπαίθρου ή ο τουρισμός άγριας φύσης, ο οικολογικός τουρισμός, ή εάν ο οικοτουρισμός αποτελεί μια κατάσταση του τουρισμού, όπως ο ήπιος, ο υπεύθυνος ή ο βιώσιμος τουρισμός.

Και οι δύο απόψεις έχουν οπαδούς. Ο ορισμός που πρότεινε η Boo και υιοθετήσαν κατά καιρούς οι Blangy, Wood, Ceballos-Lascrain, Wall, Fennell και άλλοι ερευνητές, αλλά και διεθνείς φορείς, όπως οι WTO, TIES, IUCN, ότι οικοτουρισμός «είναι το περιβαλλοντικά υπεύθυνο ταξίδι και επίσκεψη σε σχετικά άθικτες φυσικές περιοχές με στόχο την απόλαυση της φύσης (και των πολιτιστικών χαρακτηριστικών που τη συνοδεύουν), που προωθεί τη διατήρηση, έχει χαμηλές επιπτώσεις από τους τουρίστες και προωθεί την ενεργή κοινωνικοοικονομική εμπλοκή του τοπικού πληθυσμού», ασπάζεται την πρώτη άποψη. Η Ένωση Οικοτουρισμού της Αυστραλίας αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της άποψης ότι οικοτουρισμός είναι ο «οικολογικά βιώσιμος τουρισμός που ενθαρρύνει την περιβαλλοντική και πολιτιστική κατανόηση, εκτίμηση και διατήρηση», υιοθετώντας τη δεύτερη άποψη.

Ο συγγραφέας βρίσκεται μεταξύ των δύο αυτών θέσεων, υιοθετώντας την άποψη ότι ο οικοτουρισμός δεν αποτελεί ιδιαίτερη μορφή εναλλακτικού τουρισμού, αλλά έχει ένα πολύ ευρύ περιεχόμενο και ταυτίζεται με τον τουρισμό φύσης, καταναλώνοντας ταυτόχρονα και πολιτιστικούς πόρους (σ. 36-37). Βασίζεται σε ποι-

κιλία δραστηριοτήτων, από τις οποίες ο επισκέπτης αποκτά εμπειρίες, είτε άμεσες, που σχετίζονται με την ενεργό συμμετοχή του σε αυτές, είτε έμμεσες, μέσω της παρατήρησης. Η θέση αυτή οδηγεί στην αποδοχή ότι ο οικοτουρισμός γνωρίζει σημαντική ανάπτυξη (12-15% της αγοράς) εξαιτίας της στροφής των καταναλωτών αλλά και της αυξημένης δράσης για περιβαλλοντική προστασία (π.χ. διαχείριση εθνικών πάρκων). Τη στροφή αυτή έχουν αναγνωρίσει, σύμφωνα με το συγγραφέα, και μεγάλες τουριστικές επιχειρήσεις (π.χ. TUI), επιδιώκοντας τη μείωση των αρνητικών περιβαλλοντικών επιπτώσεων από τον τουρισμό, χρησιμοποιώντας το ως συστατικό της στρατηγικής marketing.

Όμως η θεώρηση ότι η οικοτουριστική ανάπτυξη έχει λάβει τόσο μεγάλες διαστάσεις και ότι σχετίζεται με τη μείωση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων του συμβατικού τουρισμού οδηγεί τον αναγνώστη σε σύγχυση, δημιουργώντας την εντύπωση ότι το πρασίνισμα του συμβατικού τουρισμού και ο οικοτουρισμός ταυτίζονται.

Η σύγχυση εντείνεται με την αποδοχή της άποψης ότι «ο οικοτουρισμός χαρακτηρίζεται από άλλους μελετητές ως ένας τύπος ανάπτυξης εναλλακτικός των μεγάλων αριθμών (μαζικός τουρισμός), της ομοιογενεοποίησης, της περιβαλλοντικής υποβάθμισης και της κοινωνικής αποξένωσης. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, τα ταξίδια οικοτουρισμού προσεγγίζονται ως δραστηριότητες που προσφέρουν και συνεπάγονται σωστές επαφές, αμοιβαία κατανόηση και αλληλοσεβασμό μεταξύ τουριστών-επισκεπτών, ντόπιων κατοίκων και επιχειρήσεων. Πρόκειται για ένα πλέγμα σχέσεων που συμβάλλει στη προστασία του φυσικού περιβάλλοντος και των πολιτιστικών αγαθών» (σ. 49-50). Ο ορισμός αυτός, σε συνδυασμό με τις αρχές και τους στόχους της οικοτουριστικής ανάπτυξης που αναλύονται στη συνέχεια, δίνει την εντύπωση ότι υπάρχει ταύτιση της με

τη βιώσιμη ανάπτυξη. Αλλωστε οι αρχές αυτές δεν διαφέρουν από τις αντίστοιχες του βιώσιμου τουρισμού, όπως έχουν υιοθετηθεί από διεθνείς οργανισμούς, όπως οι WTO, EEC, WWF (σ. 130). Τελικά ο οικότουρισμός δεν αποτελεί ειδική μορφή και διακριτό προϊόν τουρισμού, ούτε υπερ-κατηγορία μορφών τουρισμού που αναπτύσσονται στη φύση, αλλά είδος ανάπτυξης;

Η εντύπωση αυτή ενισχύεται όταν αναφέρεται ότι ο οικότουρισμός συμβάλλει στην επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου (ποιου, του μαζικού αλλά εποχικού τουρισμού παραλίας;) και στην προστασία του περιβάλλοντος με την υιοθέτηση των περιβαλλοντικών πολιτικών του Δημοσίου και των περιβαλλοντικών ελέγχων από τις επιχειρήσεις (ποιες, αυτές που βρίσκονται μέσα στους εθνικούς δρυμούς και σε απομακρυσμένες ορεινές περιοχές;). Ο οικότουρισμός δεν μπορεί να προκύψει ως φιλοπεριβαλλοντική μετεξέλιξη άλλων μορφών τουρισμού, αλλά πρέπει να σχεδιαστεί εξ αρχής σε περιοχές τουριστικά αλλά και αναπτυξιακά «παρθένες», με τέτοιο τρόπο ώστε να είναι εξ ορισμού φιλικός προς το περιβάλλον και προς τις τοπικές κοινωνίες. Αυτές οι προϋποθέσεις είναι που δημιουργούν τη σύγχυση και την ταύτιση μεταξύ οικότουρισμού και βιώσιμου τουρισμού. Ιδιαίτερα μάλιστα όταν συχνά υποβαθμίζεται η οικονομική συνιστώσα της έννοιας της βιωσιμότητας, και η προσοχή εστιάζεται κυρίως στην περιβαλλοντική προστασία και την κοινωνική δικαιοσύνη.

Στο δεύτερο μέρος ο συγγραφέας πραγματεύεται βασικά θέματα τουριστικού σχεδιασμού, παρουσιάζοντας τους παράγοντες και τις αρχές σχεδιασμού, τόσο του αειφόρου τουρισμού όσο και του οικότουρισμού. Με δεδομένο ότι ο σχεδιασμός αποτελεί παρέμβαση των δημοσίων φορέων που έχουν το ρυθμιστικό ρόλο στην αγορά μεταξύ επιχειρήσεων και νοικοκυριών, προσδιορίζονται οι κύριες παράμετροι και οι διαδικασί-

ες σχεδιασμού: η ανάλυση της κατάστασης (πόροι, προσφορά, ζήτηση, προβλήματα προς επίλυση), ο καθορισμός της στρατηγικής (αρχές, στόχοι, ιεράρχηση), το πρόγραμμα (μέτρα, δράσεις, νομοθετικές ρυθμίσεις, φορείς), η υλοποίηση (εκτέλεση, παρακολούθηση, αξιολόγηση, ανασχεδιασμός), αποτελούν τα υποχρεωτικά βήματα κάθε προσπάθειας σχεδιασμού.

Όπως επισημαίνει και ο συγγραφέας, είναι φυσικό επακόλουθο να μη διαφοροποιείται η διαδικασία του οικότουριστικού σχεδιασμού από τον γενικότερο τουριστικό σχεδιασμό, παρά μόνο σε θέματα όπως η ανάλυση και η αξιολόγηση των περιβαλλοντικών πόρων και στη διασύνδεση των τοπικών κοινοτήτων, που αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες του οικότουριστικού προϊόντος. Ο προσδιορισμός των περιοχών εκείνων που είναι κατάλληλες για οικότουρισμό (μοναδικές, άγριες, άθικτες, περιβαλλοντικά σημαντικές φυσικές περιοχές) αποτελεί κρίσιμο παράγοντα για την επιτυχία του επιχειρήματος. Ο τρόπος με τον οποίο οι κάτοικοι των απομονωμένων και συνήθως υπανάπτυκτων περιοχών δέχονται τη συνήθως εξωτερικά επιβαλλόμενη περιβαλλοντική προστασία και αντιλαμβάνονται τη σημασία του πόρου για την ανάπτυξη και την ευημερία τους, αποτελεί έναν ακόμη κρίσιμο παράγοντα επιτυχίας. Η ενσωμάτωση του τοπικού πληθυσμού στη διαδικασία του σχεδιασμού, και ιδιαίτερα στον καθορισμό των δραστηριοτήτων, των ορίων και του ρυθμού ανάπτυξης, αλλά και στην κατανομή των ωφελειών από την αναπτυξιακή διαδικασία, χρειάζεται ειδική εκπαίδευση.

Στο τελευταίο τμήμα του βιβλίου επιχειρείται η παρουσίαση και η κατ' αρχήν αξιολόγηση της εμπειρίας που έχει αποκτηθεί σε όλο τον πλανήτη, και ειδικότερα στην Ελλάδα, από τις προσπάθειες τουριστικής ανάπτυξης που έχουν «αυτοχαρακτηριστεί» ως οικότουριστικές. Όμως, με δεδομένη την έλλειψη δεδομένων για ανά-

λυση από πραγματικά παραδείγματα, η συζήτηση καταλήγει και πάλι στον καθορισμό αρχών και βημάτων για τον οικότουριστικό σχεδιασμό.

Και σε αυτό το κεφάλαιο τίθεται το ερώτημα ορισμού του οικότουρισμού. Η απλή επίσκεψη σε μια προστατευόμενη περιοχή όπου μια ομάδα μαζικών τουριστών ξεναγείται για κάποιες ώρες σε ένα χώρο, π.χ. στο απολιθωμένο δάσος Σιγρίου ή στην κοιλάδα με τις πεταλούδες της Ρόδου, ενώ οι υπόλοιπες δραστηριότητες της παραμένουν συμβατικές, πρέπει να χαρακτηριστεί ως «οικότουρισμός», ως «οικότουριστική δραστηριότητα» ή ως μια απλή επίσκεψη σε φυσικές περιοχές ιδιαίτερης οικολογικής σημασίας, με διαφορετικό βαθμό πίεσης; Αποτελούν οικότουριστικούς προορισμούς τα νησιά Γκαλάπαγκος, η Κόστα Ρίκα ή η Κούβα, και ποια από τα κριτήρια των σ. 108-109, ή έστω της σ. 35, πληρούν; Έχει μετρηθεί πόσο ενισχυτικές είναι οι επιπτώσεις από κάθε μία από τις διανυκτερεύσεις των τουριστών αυτών στον οικονομικό, τον κοινωνικό, τον πολιτιστικό και τον περιβαλλοντικό τομέα της περιοχής υποδοχής;

Είναι σχετικά εύκολο και θεμιτό στα πλαίσια του marketing να ονομάζει ένας επιχειρηματίας το προϊόν που προσφέρει οικότουριστικό. Ποια όμως πρέπει να είναι η θέση της επιστημονικής κοινότητας;

Το βιβλίο αυτό αποτελεί μια σημαντική συμβολή στην ελληνική τουριστική βιβλιογραφία, καθώς δεν υπάρχουν πολλά άλλα βιβλία στα ελληνικά ανάλογου θέματος. Θετικό παραμένει το γεγονός ότι καλύπτονται πολλαπλές πτυχές του θέματος, καθώς το βιβλίο πραγματεύεται τόσο θέματα θεωρητικά και εννοιολογικά, όσο και θέματα σχεδιασμού, διαχείρισης και marketing. Η προσπάθεια του συγγραφέα να πραγματευθεί ταυτόχρονα πολλά ανοικτά θέματα, τόσο θεωρητικά του τουρισμού, όσο και τα ειδικά που αναφέρονται στην Ελλάδα, έχει ως αποτέλεσμα να παραχθεί ένα βιβλίο πολύ

ενδιαφέρον, με πλούσια θεματολογία και βιβλιογραφία, αλλά και ταυτόχρονα εκτεθειμένο στην κριτική. Μακάρι η παραγωγή ανάλογης θεματολογίας βιβλίων πάνω στον τουρισμό να συνεχιστεί.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΠΙΛΑΝΗΣ

Επίκουρος Καθηγητής,
Τμήμα Περιβάλλοντος,
Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Ηλίας Κουρλιούρος

*Διαδρομές
στις θεωρίες του χώρου:
οικονομικές γεωγραφίες
της παραγωγής και
της ανάπτυξης*

Ελληνικά Γράμματα,
Αθήνα 2001, σ. 614

Το βιβλίο του Ηλία Κουρλιούρου *Διαδρομές στις θεωρίες του χώρου: οικονομικές γεωγραφίες της παραγωγής και της ανάπτυξης* είναι το πρώτο της σειράς «Κριτική Γεωγραφική Σκέψη» των Ελληνικών Γραμμάτων. Όπως σημειώνεται στο εισαγωγικό σημείωμα των επιμελητών της σειράς, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγεται ο Κουρλιούρος, «πρόκειται για μια κριτική θεώρηση και ερμηνεία του γεωγραφικού χώρου, ποιοτική, διαλεκτική και διεπιστημονική, σήμερα αμφιταλαντευόμενη στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια ανάμεσα στην πολιτικοοικονομική προσέγγιση και στην «πολιτιστική στροφή».

Το βιβλίο αυτό, που είναι αντιπροσωπευτικό της θεώρησης αυτής, αποτελεί μια πολύ μεγάλη προσπάθεια να συγκεντρωθεί και να «δαμαστεί» ένα τεράστιο υλικό στα πλαίσια των κριτικών και ριζοσπαστικών προσεγγίσεων στην οικονομική γεωγραφία. Αυτή η μεγάλη ποσότητα υλικού και πηγών αποτελεί ταυτόχρο-

να το πλεονέκτημα και μειονέκτημα του βιβλίου. Ο αναγνώστης του βιβλίου έχει στη διάθεσή του μια παρουσίαση σημαντικών αλλά και άλλων, λιγότερο γνωστών, θεωρητικών ρευμάτων και εμπειρικών ερευνών κριτικής οικονομικής γεωγραφίας. Οι όποιες ενστάσεις για θέματα και υλικό που έχουν ή δεν έχουν συμπεριληφθεί στο βιβλίο θα μπορούσαν να θεωρηθούν δικαιολογημένες, μια και πολλά (και σημαντικά θέματα) δεν αναλύονται σε βάθος. Κάποια τέτοια σημεία αναπτύσσονται αμέσως μετά εδώ. Θα μπορούσε όμως να αντιτάξει κανείς το επιχείρημα ότι και μόνο η ύπαρξη ενός καταλόγου βιβλιογραφικών αναφορών σαν αυτού που υπάρχει στο βιβλίο αποτελεί από μόνη της μια «προσφορά» προς το ελληνικό αναγνωστικό κοινό, και ιδιαίτερα τους Έλληνες φοιτητές και ερευνητές που ενδιαφέρονται για τα θέματα του χώρου.

Τα δύο πρώτα κεφάλαια του βιβλίου αναφέρονται στα βασικά ερωτήματα σχετικά με το πώς ορίζεται η οικονομική Γεωγραφία (ο συγγραφέας ακολουθεί τη σύμβαση να χρησιμοποιεί τον όρο «Γεωγραφία» με Γ κεφαλαίο όταν αναφέρεται στον επιστημονικό κλάδο, και «γεωγραφία» με γ μικρό όταν αναφέρεται στην έννοια της διάρθρωσης του χώρου, σύμβαση που στη συνέχεια θα ακολουθήσουμε και εδώ), ποια είναι τα βασικά ερωτήματα που προσπαθεί να απαντήσει, καθώς και τα ζητήματα μεθόδου στην οικονομική ανάλυση του χώρου. Ο Κουρλιούρος χειρίζεται με άνεση τα θέματα αυτά (έχοντας τη σχετική ερευνητική εμπειρία της μίας από τις δύο διδακτορικές διατριβές του), αλλά εδώ θα μπορούσε να τεθεί το πρώτο σημαντικό ζήτημα προς συζήτηση.

Διαβάζοντας κάποιος αναγνώστης, ο οποίος για πρώτη φορά έρχεται σε επαφή με τις σχολές και τις μεθοδολογικές προσεγγίσεις στην οικονομική Γεωγραφία, το κεφάλαιο αυτό, θα έμενε με την εντύπωση ότι από την δεκαετία του '70 έως και σήμερα υπήρξε μια σημαντική υποχώ-

ρηση της επιρροής των προσεγγίσεων που είναι βασισμένες στη νεοκλασική οικονομική παράδοση και μια πλήρης επικράτηση των ριζοσπαστικών προσεγγίσεων σε διάφορες μορφές. Σε πολλά τμήματα Γεωγραφίας, τουλάχιστον στον αγγλοσαξονικό κόσμο αλλά όχι μόνο, οι ποσοτικές προσεγγίσεις βασισμένες στα νεοκλασικά οικονομικά παρέμειναν ζωντανές. Επίσης, σε πολλά, αν όχι στα περισσότερα, τμήματα οικονομικών σπουδών ο μόνος τρόπος προσέγγισης των προβλημάτων που θέτει η διάσταση του χώρου παρέμειναν είτε η περιφερειακή επιστήμη (regional science) είτε τα αστικά οικονομικά (urban economics).

Το σημαντικότερο πρόβλημα του βιβλίου σχετικά με το σημείο αυτό είναι η πλήρης αγνόηση της «Νέας Οικονομικής Γεωγραφίας» (NOG), η οποία έχει θέσει νέες αφηγηματικές σχέσεις για την οικονομική ανάλυση του χώρου, όπως η χρήση υποδειγμάτων γενικής ισορροπίας στα οποία έχουν ενσωματωθεί οικονομίες κλίμακας, ατελείς μορφές αγοράς και διαφοροποιημένα προϊόντα. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο όρος δεν αναφέρεται καν στο βιβλίο. Παρότι στη βιβλιογραφία παρατίθενται κάποια σχετικά έργα και μελέτες, ειδικά όσον αφορά κάποια κείμενα του Krugman (π.χ. στις σ. 72, 176, 410), αυτά χρησιμοποιούνται για να φωτίσουν κάποια άλλα σημεία και όχι για να περιγράψουν τι είναι η NOG. Είναι περίεργο το γεγονός ότι υπάρχει μία πολύ σύντομη αναφορά στη σ. 501 για τη (συγγενή με τη NOG) «Νέα Θεωρία Μεγέθυνσης», της οποίας πάλι ο Krugman είναι από τους βασικούς εκπροσώπους, αλλά όχι για τη NOG.

Η NOG αποτελεί αντικειμενικά τη σημαντικότερη προσπάθεια των τελευταίων δεκαετιών για τη διείσδυση των θεωρητικών εργαλείων των οικονομικών στην οικονομική ανάλυση του χώρου και, δεδομένου ότι πρόσφατα κυκλοφόρησαν βιβλία και ερευνητικές εργασίες που «μεταφράζουν» πλέον τη NOG σε επίπεδο πολιτικών για το χώρο, θα ήταν εν-

ενδιαφέρον, με πλούσια θεματολογία και βιβλιογραφία, αλλά και ταυτόχρονα εκτεθειμένο στην κριτική. Μακάρι η παραγωγή ανάλογης θεματολογίας βιβλίων πάνω στον τουρισμό να συνεχιστεί.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΠΙΛΑΝΗΣ
Επίκουρος Καθηγητής,
Τμήμα Περιβάλλοντος,
Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Ηλίας Κουρλιούρος

*Διαδρομές
στις θεωρίες του χώρου:
οικονομικές γεωγραφίες
της παραγωγής και
της ανάπτυξης*

Ελληνικά Γράμματα,
Αθήνα 2001, σ. 614

Το βιβλίο του Ηλία Κουρλιούρου *Διαδρομές στις θεωρίες του χώρου: οικονομικές γεωγραφίες της παραγωγής και της ανάπτυξης* είναι το πρώτο της σειράς «Κριτική Γεωγραφική Σκέψη» των Ελληνικών Γραμμάτων. Όπως σημειώνεται στο εισαγωγικό σημείωμα των επιμελητών της σειράς, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγεται ο Κουρλιούρος, «πρόκειται για μια κριτική θεώρηση και ερμηνεία του γεωγραφικού χώρου, ποιοτική, διαλεκτική και διεπιστημονική, σήμερα αμφιταλαντευόμενη στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια ανάμεσα στην πολιτικοοικονομική προσέγγιση και στην "πολιτιστική στροφή"».

Το βιβλίο αυτό, που είναι αντιπροσωπευτικό της θεώρησης αυτής, αποτελεί μια πολύ μεγάλη προσπάθεια να συγκεντρωθεί και να «δαμαστεί» ένα τεράστιο υλικό στα πλαίσια των κριτικών και ριζοσπαστικών προσεγγίσεων στην οικονομική γεωγραφία. Αυτή η μεγάλη ποσότητα υλικού και πηγών αποτελεί ταυτόχρο-

να το πλεονέκτημα και μειονέκτημα του βιβλίου. Ο αναγνώστης του βιβλίου έχει στη διάθεσή του μια παρουσίαση σημαντικών αλλά και άλλων, λιγότερο γνωστών, θεωρητικών ρευμάτων και εμπειρικών ερευνών κριτικής οικονομικής γεωγραφίας. Οι όποιες ενστάσεις για θέματα και υλικό που έχουν ή δεν έχουν συμπεριληφθεί στο βιβλίο θα μπορούσαν να θεωρηθούν δικαιολογημένες, μια και πολλά (και σημαντικά θέματα) δεν αναλύονται σε βάθος. Κάποια τέτοια σημεία αναπτύσσονται αμέσως μετά εδώ. Θα μπορούσε όμως να αντιτάξει κανείς το επιχείρημα ότι και μόνο η ύπαρξη ενός καταλόγου βιβλιογραφικών αναφορών σαν αυτού που υπάρχει στο βιβλίο αποτελεί από μόνη της μια «προσφορά» προς το ελληνικό αναγνωστικό κοινό, και ιδιαίτερα τους Έλληνες φοιτητές και ερευνητές που ενδιαφέρονται για τα θέματα του χώρου.

Τα δύο πρώτα κεφάλαια του βιβλίου αναφέρονται στα βασικά ερωτήματα σχετικά με το πώς ορίζεται η οικονομική Γεωγραφία (ο συγγραφέας ακολουθεί τη σύμβαση να χρησιμοποιεί τον όρο «Γεωγραφία» με Γ κεφαλαίο όταν αναφέρεται στον επιστημονικό κλάδο, και «γεωγραφία» με γ μικρό όταν αναφέρεται στην έννοια της διάρθρωσης του χώρου, σύμβαση που στη συνέχεια θα ακολουθήσουμε και εδώ), ποια είναι τα βασικά ερωτήματα που προσπαθεί να απαντήσει, καθώς και τα ζητήματα μεθόδου στην οικονομική ανάλυση του χώρου. Ο Κουρλιούρος χειρίζεται με άνεση τα θέματα αυτά (έχοντας τη σχετική ερευνητική εμπειρία της μίας από τις δύο διδακτορικές διατριβές του), αλλά εδώ θα μπορούσε να τεθεί το πρώτο σημαντικό ζήτημα προς συζήτηση.

Διαβάζοντας κάποιος αναγνώστης, ο οποίος για πρώτη φορά έρχεται σε επαφή με τις σχολές και τις μεθοδολογικές προσεγγίσεις στην οικονομική Γεωγραφία, το κεφάλαιο αυτό, θα έμενε με την εντύπωση ότι από την δεκαετία του '70 έως και σήμερα υπήρξε μια σημαντική υποχώ-

ρηση της επιρροής των προσεγγίσεων που είναι βασισμένες στη νεοκλασική οικονομική παράδοση και μια πλήρης επικράτηση των ριζοσπαστικών προσεγγίσεων σε διάφορες μορφές. Σε πολλά τμήματα Γεωγραφίας, τουλάχιστον στον αγγλοσαξονικό κόσμο αλλά όχι μόνο, οι ποσοτικές προσεγγίσεις βασισμένες στα νεοκλασικά οικονομικά παρέμειναν ζωντανές. Επίσης, σε πολλά, αν όχι στα περισσότερα, τμήματα οικονομικών σπουδών ο μόνος τρόπος προσέγγισης των προβλημάτων που θέτει η διάσταση του χώρου παρέμειναν είτε η περιφερειακή επιστήμη (regional science) είτε τα αστικά οικονομικά (urban economics).

Το σημαντικότερο πρόβλημα του βιβλίου σχετικά με το σημείο αυτό είναι η πλήρης αγνόηση της «Νέας Οικονομικής Γεωγραφίας» (NOG), η οποία έχει θέσει νέες αφηρητικές σχέσεις για την οικονομική ανάλυση του χώρου, όπως η χρήση υποδειγμάτων γενικής ισορροπίας στα οποία έχουν ενσωματωθεί οικονομίες κλίμακας, ατελείς μορφές αγοράς και διαφοροποιημένα προϊόντα. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο όρος δεν αναφέρεται καν στο βιβλίο. Παρότι στη βιβλιογραφία παρατίθενται κάποια σχετικά έργα και μελέτες, ειδικά όσον αφορά κάποια κείμενα του Krugman (π.χ. στις σ. 72, 176, 410), αυτά χρησιμοποιούνται για να φωτίσουν κάποια άλλα σημεία και όχι για να περιγράψουν τι είναι η NOG. Είναι περίεργο το γεγονός ότι υπάρχει μία πολύ σύντομη αναφορά στη σ. 501 για τη (συγγενή με τη NOG) «Νέα Θεωρία Μεγέθυνσης», της οποίας πάλι ο Krugman είναι από τους βασικούς εκπροσώπους, αλλά όχι για τη NOG.

Η NOG αποτελεί αντικειμενικά τη σημαντικότερη προσπάθεια των τελευταίων δεκαετιών για τη διεύθυνση των θεωρητικών εργαλείων των οικονομικών στην οικονομική ανάλυση του χώρου και, δεδομένου ότι πρόσφατα κυκλοφόρησαν βιβλία και ερευνητικές εργασίες που «μεταφράζουν» πλέον τη NOG σε επίπεδο πολιτικών για το χώρο, θα ήταν εν-

διαφέρουσα η ενσωμάτωση σε ένα τέτοιο βιβλίο τόσο των βασικών αρχών της όσο και (κυρίως) των επικρίσεων προς τη ΝΟΓ από την πλευρά της κριτικής οικονομικής Γεωγραφίας. Μια σειρά σημαντικών εκπροσώπων των κριτικών προσεγγίσεων στην οικονομική Γεωγραφία έχει κατηγορήσει τη ΝΟΓ ότι δεν αποτελεί παρά βελτιωμένη έκδοση των θεωρητικών εργαλείων και υποδειγμάτων της περιφερειακής επιστήμης και των αστικών οικονομικών. Αυτός ο επιστημονικός προβληματισμός, είτε υπέρ είτε κατά της ΝΟΓ, απουσιάζει από το βιβλίο. Όπως θα παρατηρούσε ο Krugman με το γνωστό ύφος των κειμένων του, οι αναφορές σε σύγχρονους οικονομολόγους στο βιβλίο του Κουρλιούρου περιορίζονται σε συγγραφείς όπως ο Lester Thurow, συγγραφείς οι οποίοι, κατά τον Krugman, δεν έχουν παρά μικρή σχέση με το πώς αυτός αντιλαμβάνεται το τι είναι οικονομολόγος.

Τα Κεφ. 3 έως και 6 πραγματεύονται αντίστοιχα τη διάρθρωση της οικονομικής δραστηριότητας με έμφαση στη διάσταση του χώρου, την οικονομική γεωγραφία της καπιταλιστικής εκβιομηχάνισης με έμφαση στο φορντικό καθεστώς συσσώρευσης, στο πώς χωροθετούνται οι επιχειρήσεις και, τέλος, (έκτο κεφάλαιο) την άνιση χωρική ανάπτυξη. Είναι πολύ χρήσιμη, ειδικά για τον αναγνώστη ο οποίος δεν έχει «εντρυφήσει» στην προβληματική της οικονομικής Γεωγραφίας, η αναλυτική διάκριση σε ένα πιο «μικρο»-επίπεδο στο Κεφ. 5 και στις «μικρο»-γεωγραφικές δομές του Κεφ. 6. Όσο και αν οι θεωρίες για το χώρο δεν μπορούν να διαχωρίζονται πάντα σε τέτοια διακριτά επίπεδα αυτού του τύπου, η ανάλυση διευκολύνει πιθανότατα την κατανόηση των προβλημάτων.

Τα υπόλοιπα δέκα κεφάλαια εξετάζουν τις διαρθρωτικές αλλαγές της ύστερης φάσης του καπιταλισμού και το ρόλο του χώρου σε αυτές. Στο Κεφ. 7 παρουσιάζονται στοιχεία και θεωρίες σχετικά με την κρίση της μαζικής παραγωγής και την «αποβιομη-

χάνιση». Οι εμπειρικές έρευνες που συνοδεύουν το κεφάλαιο αυτό αναφέρονται κυρίως στην ευρωπαϊκή εμπειρία. Στο επόμενο κεφάλαιο (8) υπάρχει μια σύντομη παρουσίαση των πιο σημαντικών ίσως διανοητών που συνέδεσαν τη μαρξιστική-ριζοσπαστική σκέψη με το χώρο. Έτσι, μέσα από πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές παρουσιάζεται τόσο το έργο όσο και κριτικά σχόλια για τους Henri Lefebvre, Manuel Castells (η πρόμη αλτουσεριανή φάση του, μια και στοιχεία από τις πιο σύγχρονες θέσεις του υπάρχουν διάσπαρτα σε επόμενα κεφάλαια), David Harvey αλλά και άλλους διανοητές.

Τα τέσσερα, σχετικά σύντομα, κεφάλαια που ακολουθούν μας μεταφέρουν (Κεφ. 9) σε μία ακόμη πιο «μακρο» διάσταση, εξετάζοντας θεωρίες εξάρτησης και άνισης (διεθνούς) ανάπτυξης των Luxemburg, Lenin, Frank, Amin, Mandel και Lipietz, σε μια ανάλυση των αντιφατικών δυνάμεων που αναπτύσσει η συσσώρευση του κεφαλαίου και πώς αυτές παράγουν ανισότητες στο χώρο (Κεφ. 10) και στο ρόλο της εργασίας στην διαμόρφωση των γεωγραφικών ανισοτήτων της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης (Κεφ. 11), κυρίως όπως αναλύεται μέσα στη δουλειά των Storper και Walker και της Doreen Massey. Στο Κεφ. 12 αναπτύσσονται οι απόψεις των Storper και Walker αυτή τη φορά σχετικά με τη βιομηχανική αναδιάρθρωση, κυρίως στις ΗΠΑ.

Το Κεφ. 13 πραγματεύεται τις προσεγγίσεις και θέματα που συνήθως κατατάσσονται υπό τον τίτλο «ευέλικτη συσσώρευση». Αναλύονται τα βασικά χαρακτηριστικά της ευέλικτης συσσώρευσης, ο ευέλικτος φορντισμός όπως αυτός σχηματίζεται στην περίπτωση της Ιαπωνίας, οι χώροι της ευέλικτης συσσώρευσης ή, αλλιώς, η (αναπόφευκτη) αναφορά στην Τρίτη Ιταλία, καθώς και της «ευέλικτης απασχόλησης». Σ' αυτά τα θέματα υπάρχει εκτεταμένη παρουσίαση των απόψεων των Harvey, Storper, Dicken, Gertler, Sennett, Lipietz και άλλων.

Η προβληματική για την ευέλικτη συσσώρευση ακολουθείται από το κεφάλαιο για τα «δίκτυα επιχειρήσεων και τις νέες μαρσαλιανές συνοικίες». Στο σημείο αυτό είναι αναγκαία μία ακόμη παρέμβαση. Ένα από τα πιο χρήσιμα στοιχεία του βιβλίου είναι το ότι πριν ακόμα από την εισαγωγή υπάρχει η παράθεση ενός γλωσσάριου οικονομικογεωγραφικών όρων [πρέπει να σημειωθεί ότι, όπως αναφέρει ο Κουρλιούρος, κάποιοι από τους όρους του γλωσσάριου προέρχονται από το Αφουξενίδης, Α., Βουλγαράκης, Σ., Λεοντίδου, Λ. (επιμ./μτφρ.) (2000), *Η ανάπτυξη της σύγχρονης Γεωγραφίας στην Αγγλία, τη Γαλλία και τη Γερμανία*, Μυτιλήνη: Τμήμα Γεωγραφίας Πανεπιστημίου Αιγαίου]. Το γεγονός αυτό είναι από μόνο του εξαιρετικά χρήσιμο για το χώρο της οικονομικής Γεωγραφίας, αλλά και των Οικονομικών. Το ότι για κάποιους από τους όρους του γλωσσάριου αυτού μπορεί κάποιος να έχει αντιρρήσεις, ευρισκόμενος κάπου μεταξύ απλής προτίμησης και ουσιαστικού προβλήματος περιεχομένου, είναι μάλλον δευτερεύον θέμα. Για παράδειγμα, ο όρος «quasi-vertical disintegration» αποδίδεται ως «σχεδόν κάθετη αποολοκλήρωση», τη στιγμή που πιθανόν το πρόθεμα *ημι-* να απέδιδε το συνθετικό *quasi-* καλύτερα. Ο όρος «localization economies» αποδίδεται ως «οικονομίες τοπικής συγκέντρωσης ή τοπικοποίησης», ενώ κάποιοι Έλληνες συγγραφείς έχουν χρησιμοποιήσει τον όρο «οικονομίες συσπείρωσης». Προσωπική άποψη αποτελεί πάντως ότι η απόδοση του όρου «Marshallian districts» ως «μαρσαλιανές συνοικίες», απόδοση που έχει χρησιμοποιηθεί και από άλλους συγγραφείς, δεν είναι ιδιαίτερα επιτυχημένη, μια και η λέξη *συνοικίες* παραπέμπει σε συνοικίες πόλεων, τη στιγμή που Marshallian districts μπορούν να υπάρχουν και έξω από πόλεις.

Για να επιστρέψουμε στα περιεχόμενα του βιβλίου, το Κεφ. 14 αναλύει τα «δίκτυα επιχειρήσεων και τις

νέες μαρσαλιανές συνοικίες», ξεκινώντας από τη σχολή των εξωτερικών οικονομικών της Καλιφόρνιας, δηλαδή στις απόψεις αυτές που δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας και των εξωτερικών οικονομικών και το ρόλο που παίζουν στις διαδικασίες χωρικής κατάτμησης και επανασυγκέντρωσης της παραγωγής σε «δικτυακά συγκροτήματα» (clusters) επιχειρήσεων. Παρουσιάζονται επίσης οι απόψεις των Marshall, Coase, Williamson, Grabher και άλλων σχετικά με τις έννοιες των διεπιχειρηματικών συναλλαγών, της παραγωγικής δικτύωσης και ιεραρχιών. Δεν θα μπορούσε να λείπει και μία ενότητα για τα υπεργολαβικά και τεχνολογικά δίκτυα παραγωγής.

Το προτελευταίο κεφάλαιο πραγματεύεται θέματα σχετικά με την τεχνολογική και χωροοικονομική αναδιάρθρωση, όπως τον κύκλο ζωής των προϊόντων, τις απόψεις του Storper για τις αλλαγές και τις πραγματικότητες στη μεταφορντική εποχή. Το τελευταίο κεφάλαιο επιχειρεί να παρουσιάσει ένα άλλο μεγάλο θέμα της σύγχρονης γεωγραφικής ανάλυσης, τη νέα οικονομική γεωγραφία των υπηρεσιών. Ο τομέας των υπηρεσιών στις ανεπτυγμένες χώρες αποτελεί πλέον μεγαλύτερο ποσοστό του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος από τον τομέα της μεταποίησης. Παρουσιάζονται σειρά εμπειρικών μελετών και θεωρητικών προσεγγίσεων σχετικά με το φαινόμενο αυτό. Όπως είναι αναμενόμενο από ένα βιβλίο οικονομικής Γεωγραφίας, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις αλλαγές στις αγορές εργασίας και τις επιπτώσεις αυτών των αλλαγών στο χώρο.

Όπως ελέχθη και στην αρχή, και όπως είναι προφανές από το περιεχόμενο των κεφαλαίων, το βιβλίο καλύπτει ένα πολύ μεγάλο εύρος θεωριών και ερευνών. Η απουσία παρουσίας της ΝΟΓ και της κριτικής σε αυτήν είναι μια προφανής έλλειψη. Σημαντική αλλά ίσως αναμενόμενη είναι η έλλειψη κάθε αναφοράς στις προσεγγίσεις για το χώρο που

είναι βασισμένες στον *αναλυτικό μαρξισμό* ή τις *νεορικαρδιανές* απόψεις. Αυτή η έλλειψη είναι αναμενόμενη γιατί αυτές οι απόψεις είχαν την απυχία να συμπέσουν χρονικά με μια περίοδο (δεκαετία του '80) κατά την οποία η «έλιξη» των ριζοσπαστικών απόψεων μειώθηκε, αλλά και στο εσωτερικό των ριζοσπαστικών απόψεων μεγάλωσε η επιρροή προσηγγίσεων που αντιμεύχονταν τον παραδοσιακό «οικονομισμό» του μαρξισμού. Ταυτόχρονα, πολλοί μαρξιστές και ριζοσπάστες οικονομικοί γεωγράφοι (αλλά θα έπρεπε να προστεθεί και οικονομολόγοι) δεν θεωρούν τον αναλυτικό μαρξισμό (και πολύ περισσότερο τις *νεορικαρδιανές* απόψεις) ως αρκετά «αριστερό». Επίσης, τέτοιες προσεγγίσεις δεν έγιναν ιδιαίτερα γνωστές στην Ευρώπη, μια και αναπτύχθηκαν κυρίως σε πανεπιστήμια της Β. Αμερικής. Είναι ίσως κρίμα που τέτοιες απόψεις δεν έχουν γίνει ευρύτερα γνωστές, εφόσον καλύπτουν θέματα από την προβληματική για την αξία και το κεφάλαιο και πώς αυτή εκφράζεται στο χώρο, την πόλη, την περιφέρεια και την καπιταλιστική συσσώρευση, καθώς και τη σχέση των τεχνολογικών αλλαγών και του χώρου.

Οι *Διαδρομές στις θεωρίες του χώρου* θέτουν στον ενδιαφερόμενο αναγνώστη μια σειρά ερωτημάτων και θεωριών. Δεν δίνεται όμως στον αμήτο αναγνώστη μια παρουσίαση των βασικών προβλημάτων που παρουσιάζει η ένταξη της διάστασης του χώρου στην αριστερή σκέψη, έλλειψη που ξεκινά από τους κλασικούς του μαρξισμού και τον ίδιο τον Μαρξ. Επίσης, αυτό που μπορεί να δημιουργήσει κάποια σύγχυση είναι το γεγονός ότι το βιβλίο και τα θέματα που παρουσιάζει κινούνται σε πολλά διαφορετικά χωρικά επίπεδα, καθώς και σε διαφορετικά επίπεδα αφάιρησης. Αυτά τα διαφορετικά επίπεδα, σε συνδυασμό με τη μεγάλη ποσότητα προσφερόμενων θεωριών, ερευνών και πληροφοριών, θα δημιουργήσουν ίσως προβλήματα, ειδικά σε προπτυχιακούς φοιτητές. Οι

ενδιαφερόμενοι όμως μεταπτυχιακοί φοιτητές και ερευνητές, όπως ειπώθηκε και πριν, θα βρουν ένα πολύτιμο βιβλιογραφικό οδηγό σε πολλά ειδικά θέματα. Θα ήταν πολύ χρήσιμο κάποια από τα κεφάλαια και/ή τη θεματογραφία του βιβλίου αυτού να παρουσιαστούν με τη μορφή εξειδικευμένων βιβλίων, έτσι ώστε να υπάρξει μία σε βάθος ανάλυση της προβληματικής για το χώρο και τη Γεωγραφία. Υπάρχει πλέον η κρίσιμη μάζα ενδιαφερόμενων φοιτητών και ερευνητών στην Ελλάδα, όπως και η συνεχιζόμενη ύπαρξη των προβλημάτων των ανισοτήτων στο χώρο.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΡΟΒΟΛΗΣ

Επίκουρος Καθηγητής,
Τμήμα Γεωγραφίας,
Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Δρ. Πολυξένη Μοίρα-Μυλωνοπούλου

ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

Τόμος Α': Ευρώπη

Τόμος Β': Ασία

Τόμος Γ': Αφρική-Αμερική-Ωκεανία

Εκδόσεις Αθ. Σταμούλη,
Αθήνα 2003

Η γεωγραφία είναι από τους σημαντικότερους επιστημονικούς κλάδους οι οποίοι ασχολήθηκαν εδώ και αρκετές δεκαετίες με την ανάλυση του τουριστικού φαινομένου. Σταδιακά η συνεχής εξειδίκευση των επιστημονικών προσεγγίσεων του τουρισμού ανέδειξε την τουριστική γεωγραφία ως έναν από τους βασικούς κλάδους στη μελέτη και έρευνα της τουριστικής ανάπτυξης. Χαρακτηριστικά για τη σημασία του κλάδου αυτού είναι δύο γεγονότα: η πλούσια βιβλιογραφία του τα τελευ-

νέες μαρσαλιανές συνοικίες», ξεκινώντας από τη σχολή των εξωτερικών οικονομικών της Καλιφόρνιας, δηλαδή στις απόψεις αυτές που δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας και των εξωτερικών οικονομικών και το ρόλο που παίζουν στις διαδικασίες χωρικής κατάτμησης και επανασυγκέντρωσης της παραγωγής σε «δικτυακά συγκροτήματα» (clusters) επιχειρήσεων. Παρουσιάζονται επίσης οι απόψεις των Marshall, Coase, Williamson, Grabher και άλλων σχετικά με τις έννοιες των διεπιχειρηματικών συναλλαγών, της παραγωγικής δικτύωσης και ιεραρχιών. Δεν θα μπορούσε να λείπει και μία ενότητα για τα υπεργολαβικά και τεχνολογικά δίκτυα παραγωγής.

Το προτελευταίο κεφάλαιο πραγματεύεται θέματα σχετικά με την τεχνολογική και χωροοικονομική αναδιάρθρωση, όπως τον κύκλο ζωής των προϊόντων, τις απόψεις του Storper για τις αλλαγές και τις πραγματικότητες στη μεταφορτική εποχή. Το τελευταίο κεφάλαιο επιχειρεί να παρουσιάσει ένα άλλο μεγάλο θέμα της σύγχρονης γεωγραφικής ανάλυσης, τη νέα οικονομική γεωγραφία των υπηρεσιών. Ο τομέας των υπηρεσιών στις ανεπτυγμένες χώρες αποτελεί πλέον μεγαλύτερο ποσοστό του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος από τον τομέα της μεταποίησης. Παρουσιάζονται σειρά εμπειρικών μελετών και θεωρητικών προσεγγίσεων σχετικά με το φαινόμενο αυτό. Όπως είναι αναμενόμενο από ένα βιβλίο οικονομικής Γεωγραφίας, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις αλλαγές στις αγορές εργασίας και τις επιπτώσεις αυτών των αλλαγών στο χώρο.

Όπως ελέχθη και στην αρχή, και όπως είναι προφανές από το περιεχόμενο των κεφαλαίων, το βιβλίο καλύπτει ένα πολύ μεγάλο εύρος θεωριών και ερευνών. Η απουσία παρουσίας της ΝΟΓ και της κριτικής σε αυτήν είναι μια προφανής έλλειψη. Σημαντική αλλά ίσως αναμενόμενη είναι η έλλειψη κάθε αναφοράς στις προσεγγίσεις για το χώρο που

είναι βασισμένες στον *αναλυτικό μαρξισμό* ή τις *νεορικαρδιανές* απόψεις. Αυτή η έλλειψη είναι αναμενόμενη γιατί αυτές οι απόψεις είχαν την απυξία να συμπέσουν χρονικά με μια περίοδο (δεκαετία του '80) κατά την οποία η «έλιξη» των ριζοσπαστικών απόψεων μειώθηκε, αλλά και στο εσωτερικό των ριζοσπαστικών απόψεων μεγάλωσε η επιρροή προσηγγίσεων που αντιμάχονταν τον παραδοσιακό «οικονομισμό» του μαρξισμού. Ταυτόχρονα, πολλοί μαρξιστές και ριζοσπάστες οικονομικοί γεωγράφοι (αλλά θα έπρεπε να προστεθεί και οικονομολόγοι) δεν θεωρούν τον αναλυτικό μαρξισμό (και πολύ περισσότερο τις *νεορικαρδιανές* απόψεις) ως αρκετά «αριστερό». Επίσης, τέτοιες προσεγγίσεις δεν έγιναν ιδιαίτερα γνωστές στην Ευρώπη, μια και αναπτύχθηκαν κυρίως σε πανεπιστήμια της Β. Αμερικής. Είναι ίσως κρίμα που τέτοιες απόψεις δεν έχουν γίνει ευρύτερα γνωστές, εφόσον καλύπτουν θέματα από την προβληματική για την αξία και το κεφάλαιο και πώς αυτή εκφράζεται στο χώρο, την πόλη, την περιφέρεια και την καπιταλιστική συσσώρευση, καθώς και τη σχέση των τεχνολογικών αλλαγών και του χώρου.

Οι *Διαδρομές στις θεωρίες του χώρου* θέτουν στον ενδιαφερόμενο αναγνώστη μια σειρά ερωτημάτων και θεωριών. Δεν δίνεται όμως στον αμήτο αναγνώστη μια παρουσίαση των βασικών προβλημάτων που παρουσιάζει η ένταξη της διάστασης του χώρου στην αριστερή σκέψη, έλλειψη που ξεκινά από τους κλασικούς του μαρξισμού και τον ίδιο τον Μαρξ. Επίσης, αυτό που μπορεί να δημιουργήσει κάποια σύγχυση είναι το γεγονός ότι το βιβλίο και τα θέματα που παρουσιάζει κινούνται σε πολλά διαφορετικά χωρικά επίπεδα, καθώς και σε διαφορετικά επίπεδα αφαιρεσης. Αυτά τα διαφορετικά επίπεδα, σε συνδυασμό με τη μεγάλη ποσότητα προσφερόμενων θεωριών, ερευνών και πληροφοριών, θα δημιουργήσουν ίσως προβλήματα, ειδικά σε προπτυχιακούς φοιτητές. Οι

ενδιαφερόμενοι όμως μεταπτυχιακοί φοιτητές και ερευνητές, όπως ειπώθηκε και πριν, θα βρουν ένα πολύτιμο βιβλιογραφικό οδηγό σε πολλά ειδικά θέματα. Θα ήταν πολύ χρήσιμο κάποια από τα κεφάλαια και/ή τη θεματογραφία του βιβλίου αυτού να παρουσιαστούν με τη μορφή εξειδικευμένων βιβλίων, έτσι ώστε να υπάρξει μία σε βάθος ανάλυση της προβληματικής για το χώρο και τη Γεωγραφία. Υπάρχει πλέον η κρίσιμη μάζα ενδιαφερόμενων φοιτητών και ερευνητών στην Ελλάδα, όπως και η συνεχιζόμενη ύπαρξη των προβλημάτων των ανισοτήτων στο χώρο.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΡΟΒΟΛΗΣ

Επίκουρος Καθηγητής,
Τμήμα Γεωγραφίας,
Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Δρ. Πολυξένη Μοίρα-Μυλωνοπούλου

ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ
Τόμος Α': Ευρώπη
Τόμος Β': Ασία
Τόμος Γ': Αφρική-Αμερική-Ωκεανία

Εκδόσεις Αθ. Σταμούλη,
Αθήνα 2003

Η γεωγραφία είναι από τους σημαντικότερους επιστημονικούς κλάδους οι οποίοι ασχολήθηκαν εδώ και αρκετές δεκαετίες με την ανάλυση του τουριστικού φαινομένου. Σταδιακά η συνεχής εξειδίκευση των επιστημονικών προσεγγίσεων του τουρισμού ανέδειξε την τουριστική γεωγραφία ως έναν από τους βασικούς κλάδους στη μελέτη και έρευνα της τουριστικής ανάπτυξης. Χαρακτηριστικά για τη σημασία του κλάδου αυτού είναι δύο γεγονότα: η πλούσια βιβλιογραφία του τα τελευ-

ταία 30 χρόνια (εγχειρίδια, ερευνητικές μονογραφίες, μελέτες, άρθρα κ.τ.λ.) και η σταθερή παρουσία του στα προγράμματα σπουδών πολλών πανεπιστημιακών Τμημάτων Τουρισμού, καθώς και Τριτοβάθμιων Σχολών Τουρισμού, Τουρισμού και Αναψυχής, Ελεύθερου Χρόνου κ.ά.

Στην πλούσια διεθνή (και περιορισμένη στην ελληνική γλώσσα) βιβλιογραφία εγχειριδίων τουριστικής γεωγραφίας, όπως αυτό της καθηγήτριας δρος Μοίρα, τα οποία κυρίως εξυπηρετούν εκπαιδευτικούς σκοπούς και δευτερευόντως ερευνητικούς, παρατηρείται η συγκρότηση δύο διαφορετικών «σχολών» με αρκετά συγκροτημένα χαρακτηριστικά στον τρόπο προσέγγισης και ανάλυσης του τουρισμού.

Η πρώτη σχολή εξετάζει πολυεπιστημονικά σύγχρονα και δυναμικά την ανάπτυξη και χωρική επέκταση του τουρισμού στο σύγχρονο κόσμο. Βασικά χαρακτηριστικά της είναι:

- η αναζήτηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της τουριστικής ανάπτυξης στις διαφορετικές περιοχές του κόσμου·

- η μελέτη των διαφορετικών ζωνών ανάπτυξης του τουρισμού και των ρευμάτων μετακίνησης των τουριστών·

- η ανάδειξη των διαδικασιών συγκρότησης διαφορετικών προτύπων τουριστικών περιοχών·

- ο συστηματικός «διάλογος» με τους άλλους επιστημονικούς κλάδους οι οποίοι ασχολούνται με τον τουρισμό (οικονομία, χωροταξία, κοινωνιολογία, περιβάλλον)·

- η πολυεπιστημονική διάσταση στην ανάλυση, η οποία είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για τους φοιτητές και σπουδαστές.

Η δεύτερη σχολή εξετάζει κυρίως μονοσήμαντα και παραδοσιακά τις γεωγραφικές διαστάσεις της τουριστικής ανάπτυξης. Βασικά χαρακτηριστικά της είναι:

- η συστηματική καταγραφή και παρουσίαση των τουριστικών πόρων της κάθε χώρας ως τουριστικού προορισμού·

- η έμφαση στη στατιστική αλλά συχνά και στατική «φωτογραφική» απεικόνιση των κοινωνικοοικονομικών δεδομένων μιας περιοχής·

- η ανάδειξη μιας μονοδιάστατης επιστημονικής προσέγγισης, η οποία υποτιμά την ιδιαίτερα χρήσιμη για τους φοιτητές και σπουδαστές πολυεπιστημονική διάσταση και ανάλυση·

- η προβολή του υλικού με τρόπους και τεχνικές που προσιδιάζουν περισσότερο σε τουριστικούς οδηγούς ή γεωγραφικούς άπλαντες και λιγότερο σε εγχειρίδια γεωγραφίας.

Χωρίς να υποτιμάται η συνεισφορά καμιάς από τις δύο αυτές σχολές, θεωρούμε ότι η πρώτη από αυτές ανταποκρίνεται καλύτερα στις σύγχρονες ανάγκες της τριτοβάθμιας τουριστικής εκπαίδευσης. Το βιβλίο της δρος Μοίρα είναι μια συστηματική προσπάθεια η οποία εντάσσεται στη δεύτερη σχολή, με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε. Ειδικότερα, πέραν των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών αυτής της σχολής στα οποία προαναφέρθηκα, θα ήθελα να κάνω και τις εξής παρατηρήσεις σχετικά με το βιβλίο:

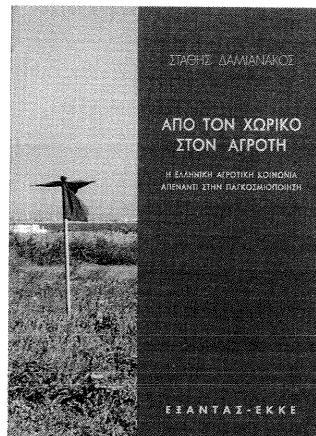
1) Μια σωστή αναδιάρθρωση του υλικού θα ήταν αναγκαία ώστε να περιοριστούν οι τρεις τόμοι σε δύο, ή ακόμη και σε έναν. Το γεγονός αυτό θα έκανε το βιβλίο περισσότερο χρηστικό για τον εκπαιδευτικό, το φοιτητή και τον αναγνώστη.

2) Η βιβλιογραφία δεν μπορεί να περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά σε τουριστικούς οδηγούς, εκδόσεις διεθνών οργανισμών και τουριστικά περιοδικά. Είναι προφανές ότι ένα επιστημονικό εγχειρίδιο αυτής της μορφής θα έπρεπε να λάβει υπόψη του πολύ περισσότερο την πλούσια διεθνή και την αρκετά σημαντική πλέον ελληνική βιβλιογραφία (μονογραφίες, άρθρα, εγχειρίδια) της τουριστικής γεωγραφίας και ανάπτυξης.

ΠΑΡΙΣ ΤΣΑΡΤΑΣ

Καθηγητής Τουριστικής Ανάπτυξης,
Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων,
Πανεπιστήμιο Αιγαίου

ΕΞΑΝΤΑΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗ

ΣΤΑΘΗΣ ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ
Από τον χωρικό στον αγρότη
*Η ελληνική αγροτική οικονομία
απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*

Ποιοι είναι οι μηχανισμοί οικονομικής, πολιτικής και ταυτόχρονα, πολιτισμικής ενσωμάτωσης του ελληνικού αγροτικού κόσμου στη σύνολη κοινωνία (εθνική και διεθνή) κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών; Πώς εντοπίζονται τα διακυβεύματα των εντατικών μετασχηματισμών που πραγματοποιούνται σήμερα ως προς τους όρους κοινωνικής ύπαρξης του Έλληνα αγρότη; Με ποιον τρόπο μπορούμε να αντιληφθούμε τις εγγενείς στη διαδικασία προσαρμογής αντιφάσεις, να κατανοήσουμε τη «λειτουργικότητά» τους για τη διαίωσιση των εν ισχύ κοινωνικών σχέσεων και να διακρίνουμε τα αποτελέσματα των εν λόγω διαδικασιών πάνω στην εθνική κοινωνία; Αυτά είναι τα κεντρικά ερωτήματα στα οποία το ανά κείρας βιβλίο φιλοδοξεί να δώσει κάποια στοιχεία απάντησης, μέσω μιας σύνθεσης τεκμηρίων και εμπειρικών ερευνών μακράς διάρκειας (επιτόπιων ή ενοτοπισμένων) που ανέλαβε ο συγγραφέας σε διάφορες περιοχές της αγροτικής Ελλάδας.